

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№84

(19121)

2018 чылдың
июль 19
четверг

Хүннүң үнери — 04:12
Ажары — 20:59
Хүн дурту — 16:47

Садар өрттэ хостуг 12+

Наадым байырлалы. Ол дугайын 1-4-кү арыннарда чырыткан.

Өглер мөөрейи

ҮНҮП-КИРГЕН ЧОН ҮЗҮЛБЕС

Чылдың-на эртер өглер мөөрейинге бо удаада база-ла шупту кожууннардан көдээ ишчилер идепкейли-биле киржип келген. Кайы ырактан илдең маңган ак өглер Тос-Булакты аян-шинчи кири каастапкан. Аалдарны кезип, чугаалажып чоруурга, дуунда-ла аныяк өг-бүлелер, Тываның ааның "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төвилелиниң киржикчилери ажилдыралын, аал-оранын таныштырып ген. Шак ындыг аныяк өг-бүлө Кызыл уундан Айдың, Айдана Ондарлар кичөөн бүрүнү-биле дерип алгаш келген. Үнүш-ишти-даштын-даа көөргө, бир онза-Делгем, чырык кидис өгдө аш-чемнигеп салган, үнген-кирген чонунга аяктын куткан эвилең-ээлдек-даа.

Мөңгүн-Тайга кожуундан база-ла кта чаа малчыннап үнген аныяк өг-өөн тип алган тур. Чиңгис, Чойган титтер эрткен чылын "Мөген-Бүрен" үрүлгезиниң аныяк малчыннары бол. Байызы деп черде кыштаан тудуп пыл алган, ам Тоолайлыгды малын лагладып турарлар. Өгнүң херээжен Иркүтскиниң аграрлыг университе-2 чыл бурунгаар дооскаш, ооң соонда чын амыдыралче шымнып кирген. Сайыр биле Сайхо деп ийи уруглуг. ызы-даа мал ажылынга сонугралдыг. Оон ыңай Чөөн-Хемчиктин Баян-Тала-аныяк малчыннар Чаян, Лада Ооржак-2016 чылда 200 хойну хүлээп алгаш, ылын Мерген Кууларга хүлээткен. а Ооржак дээди эртемниг техно-Боттарының шеверлзэн кидис өөн рейге кириштирип келгеннер. Оор-тар 4 уруглуг. Ам дээрзезинде Сыын-знде малын чайлагладып орарлар. Бо өг-бүлени кожууннун чагырга болгаш тура ажилдакчылары деткип келген. амдык өглерниң даштында тараа-уп, соктап, челбип турары солун. Бо ызы-биле мастер-классты Ийи-Тал-Херел, Мира Кыргыстар кожуунну элпел келген өөнүн чанында көргүзүп ар. Өгнүң ээлери Кежик Ламажай, ия Сурун-оол олар. Бо аныяк өг-бүлө чылда герефорд уксаалыг инектер ш, оларны бо хүнге чедир онча-менди-рып чоруурлар. Өөнүн ыяжын шевер-ун Быстаан-оол Серен-оол чазап-ан. Эрткен чылын Наадымда бо үннүң өө ийи дугаар черге төлөптиг аш, шаңнаткан чүве. Бо удаада база-ырак белеткенген.

үт-Хөлдүн Бора-Тайгадан Артыш-глар, Шолбана Донгак 6 чыл мал-ап чоруур. 2019 чылда "Аныяк өг-е — кыштаг" төвилелиниң киржип күзөлдиглер. Амгы үеде чылгылыг, терлиг, ам шээр мал кадарарын пирлеп алган. Бо өгнүң чанында өлчүлөр быштак кылган, дүк ээрген, ан, чай чок мастер-класс көргүскен ар. Эрткен-дүшкен улус кады кыл-даа турар, өөн бүрүнү-биле дерип-н. Эрткен чылын бо кожуундан н өг 3 дугаар черге төлөптиг болуп, аткан.

рак-узак Тере-Хөл кожуундан маңган үн ээлери Борис Дагба, Франческа-раа олар болду. Болар-даа бирээ-га-дуржулгалыг хоочун малчын, а херээжен ээзи Франческа Ивановна-а сумузуңуң баштыңы. Кидис өөн

Кызыл кожуундан аныяк өг-бүлө Айдың, Айдана Ондарлар.

мөөрейде кириштирип келген, дүрүм-езугаар шуптузун четчелеп кылган улус болду. Бо кожууннун төлээлери ол оран-дан өгнү чүдүрүп алгаш, черниң ыраан-дан-даа оспаксыравайн чылдың-на дыка идепкейлиг киржип келир чаңчылдыглар.

Бо чылын туризмни хөгжүдери-биле өглерни кандыг-даа омак-сөөк улустарга сонуградыр сорулганы салган, ынчангаш өглерниң эжиктери кымга-даа ажык база тыва чаңчылдар талазы-биле мастер-клас-тарны көргүзөр кылдыр планнаан дээр-зин ТР-ниң Көдээ ажил-агы яамызының төлээзи Алла Ондар дыңнатты.

Эрзин кожууннун төлээлери аржаан-нарын, хөлдери тайылбырлаан аян-чорукчуга таарымчалыг хуудустарын белеткеп алганы онза болду. Чижээ, сурагжаан Төре-Хөлче, Кежеге даанче, Ак-Хайыракан аржаанынче сонуграп чедерин бижээ. Шынап-ла, Тыва дээр-ге кайгамчык аржааннарның, хөлдериң чурту-дур ийин, мынчаар таныштырып турар болза эки-ле-дир. Бо Наадымда өглерден улус үзүлбейн турду, ооң мур-нунда ол чараш өглерже кирери берге чүве. Ам харын, улуг-биче чон-даа, даш-тыкы чурттардан келген аян-чорукчулар-даа үнүп-кирген, чурукка тырттырган, дыка сонуграган.

Докулчак ак өглерден аңгыда тоолзуг Тожунуң чону база тос чадырын типкен.

Мөөрейде кидис өг.

Мынаар черле кичи үзүлбес, чадырже оочурап алгаш кирип турар. Чадырның чанында тожу чонунуң каасталгаларын, суй белектерин база делгзэн. Чадыр иш-тинде көшкүн ивижилерниң дериг-херек-сели, эм оыттары, аяк-савазын шуптузун делгзэн. Бо чадырның ээзи Светлана Демкина. Ол орус, тыва дылдарга тожунуң ивижилериниң дугайында тайылбырлап берип турду. Ону сонгаар хоорайлардан келген аян-чорукчулар дендии сонугра-гааннар. Оон ыңай чадырның чанында тожунуң ивилери хамык чоннуң кичээ-гейин хаара тудуп турган. Чурукка тырт-тыржып, ивиниң бызаазын чассыдып-даа турарлары бар.

Шынап-ла, эскерип турарга, чоннуң хөй кезии өглерни, тожуларның чадырын сонуграп кеззэн. А кидис өг мөөрейинге бо чылын тиилелгени Чөөн-Хемчиктин төлээлери чаалап алган. Ийи дугаарын Эрзин кожуун, үшкүзүн Кызыл кожууннун Кур-Чер суурдан аныяк өг-бүлениң кидис өөн шийтекичлер үнелээш, шаңналдарны тывыскан. Черле ынчаш чылдан чылче шупту өглерниң шыырак белеткенгени эскеринчиг болгаш демдеглексенчиг.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Хүннүң медээлери

УС-ШЕВЕРЛЕР МӨӨРЕЙИ

Тыва чоннуң үндезин байырла-лы Наадым үезинде Тос-Булакка өске оюн-тоглаалар-биле черге-лештир национал дериг-херексел-диг малдар көрүлдөзи база болган. Аңаа Кызыл хоорайдан болгаш республиканың кожууннарындан мөңгүндөн аъттын национал дериг-херекселдерин каастап кылып чоруур ус-шеверлер кылган ажилдары-биле аъттарны чүмнөп дерээш, мунукчузунга тыва хепти кедиргеш киришкен.

Мөөрейге эң дээрэ национал идик-хеп болгаш аъттын дериг-херексели дээш Кызылдан ус-шевер мастер Айбес Өлчей бирги черни ап, 30 муң рубль-биле шаңнаткан. Мөңгүн-Тайгадан Александр Донгак ийиги (20 муң рубль), Кызыл кожуундан Саид Чүлбүм үшкү черни (10 муң рубль) алган.

Кызылдан Сайдаш Момбужай аъттын дериг-херекселин чүмнөп каастап кыл-гаш, эң тергийн комплект дээш 5 муң рубль-биле, а Улуг-Хемден Мусалим Кыргыс «Мунар аъттын эң дээрэ дериг-хе-рексели дээш» деп номинацияга тиилек-чи болуп, 5 муң рубль-биле шаңнаткан.

ТУРАНЧЫЛАР ЭР ХЕЙЛЕР!

Наадымның кол хемчеглери аът чарыжы, ча-биле баг адары, даш көдүрөри, альпинизм мөөрейи, өглер көрүлдөзи, ак чем фестивалы болгаш өске-даа оюн-тоглаалар чаңгыс хүн иштинде Тос-Булакка болуп эрткен.

Ол хүн Наадымны көрүп келген даш-тыкы аалчыларга болгаш улуг-биче чонга Туран хоорайның Марк Оюн ат-тыг культураның болгаш дыштанылга төвүнүн бот-тывынгыр уран чүүл кол-лективтери: амгы үениң танцы-самының «Солаңгы» студиязы, 50 хардан өрү назы-лыг хоочуннарның «Оюнаарушка» ыры бөлүү агаар-бойдустуң үжөн градус ажып турар изии турза-даа, хүнзедир аян тудуп, ырлап, танцылап-самнап бараалгаан.

«Тыва Республиканың Улусчу чо-гаадылга төвү Наадымда көргүскен концерттивисти үнелеп, хүндүлүг би-жик-биле шаңнаанынга дыка өөрүп тур-бис. Тываның Национал хөгжүм-шии театрынга концерттивисти көргүзери-биле чалаанынга четтирдивис!» — деп, Туранның культура болгаш дыштанылга төвүнүн директору Ирина Аширматова чугаалаан.

ШКОЛЬНИК САДЫГ-СКЛАД мөөнү-биле өртээ

57.30 39.70 65.70

27.40 2.50 1149.70 587

База РПС, склад №13 8(3902)31-31-12

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Дүүн, июль 18-те, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 52 харлаан. Шолбан Валерьевичиниң төртүтүнгөн хунунтаварыштыр РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгу байыр чедирген.

"Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Төртүтүнгөн хунунер-биле бүгү-ле сагыш-сеткилимден байыр чедирдим! Россияның политикасында болгаш республиканың амыдыралында силерниң көстүп келгениңер таварылга эвес. Назы-харыңар чеже-даа аныяк болза, республиканың бурунгаар сайзыралыңа үндезин болур хөй-ниитиниң чаңгыс демин, чөпшээржилгезин болгаш дең-дески чоруун быжыглап, регионну углап-баштаарыңа сагылга-чурумну тургузуп ап шыдаптыңар.

Тываны баштап келген чылдарыңарда регионнуң социал-экономикага сайзыралыңа кончуг чугула, харын-даа системажыттыңан чаа эгелээшкениңерни кылып чоруттуңар. Силерниң чүткүлдүг тура-сорууңар-биле республиканың эң чидиг айтыры — транспорт харылзаазы, кол аэропортту эде кылып, агаар харылзаазын катап тургусканы-биле шийттирлеттинип эгелээн.

Төрзөн чериңер бай-шалдыг, а ооң чурттакчылары эки чурттазын дээш бодалдарыңар, планнарыңар, силерниң назы-харыңар немешкен тудум, төнөр туржук, харын-даа үндезиннелип, улам калбарар дээрзинге идегеп тур мен. Планнар, күзелдериңер боттанып-ла турзун! Силерге кадыкшылды, чедимчелиг чорукту, аас-кежиин күзедим!"

ТР-ниң Баштыңының шаңналы дээш

ЧӨӨН-ХЕМЧИК ЧЕМПИОННААН

Тываның Баштыңының шаңналы дээш хол бөмбүүнге республика чемпио-нады июль 11-14 хуннеринде болуп эрткен. Аңаа эр улус аразына 23, а херээжен улус аразына 14 команда киришкен.

Дөрт хун иштинде үргүлчүлзэн чараш оюннуң түнелинде эр улус аразына РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң командазы биле херээжен улус аразына Кызылдың "Чеди-Хаан" уруглар командазы 3 дугаар черни үлежип, 100 муң рубльдин сертификаттарын алган.

Кызыл хоорайның Сүлде аттыг эр улус командазы биле Чеди-Хөл кожуунуң Хүрегеичи аттыг херээженнер командазы 2 дугаар черлерни алгаш, 200 муң рубльдин сертификаттары-биле шаңнаткан.

Эр улус аразына Чөөн-Хемчиктин командазы, а херээжен спортчулар аразына РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва эргелелиниң командалары чемпионнааш, 300 муң рубльдин сертификаттарын чаалап алган.

Бистиң корр.

Наадым дээрже чүгле байырлал, оюн-тоглаа эвес, ол мал ажылы ышкаш нарын, шудургу, амыр эвес адырда байдалды сайгарып чугаалажып алырының бир аргазы. Июль 14-те 17 шакта малчыннарның шак ындыг чыыш съездизинге ажык чугаа болган. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол хуралдың эгезинде Наадым мурнунда хун «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелдин киржикчилери-биле ужуражып чугаалашканын дыңнаткан. "Төгерик столга" аныяктар кышты канчаар эрткенин, чүү чүведе бергелер турганын, ону канчаар эдип алырының дугайында сонугалдыг чугаа, сүмележилге, дуржулга солчуушкуну болган. Кандыг мурнакчы аргалар-биле, чүнү дээштиг ажыглап тургаш, мал бажын көвүдеди өстүрүп алырыл? Тыва чонга бай-байлакшылдың дөзү — малмаганы. Тываның экономиказының 80 хире хуузу малда, ооң продукциясында үндезилеттинген.

"Мал ажылынче кирген аныяктар колдуу эр хейлер болган, ынчалза-даа Наадымда чүгле чедишкенин дугайын алгаары албан эвес, а харын-даа бергелерни, четпестерни сайгарып тургаш, ону канчап ажып эртип алырын дугуржуп алыры чугула. Чижээ, Өвүрнүң аныяк кыштагжылары алган 200 хоюн 430 баш кылдыр өстүрүп шыдаан, а барып-барып эң малчын кожууннарның бирээзинде аныяктар дамчыдар ужурулг хоюн бериптерге, боттарыңа чүгле 53 хой артып каары кайгамчык. «Чаңгыс кыштагы безин углап-баштап шыдавас силер» дээш тус черниң эрге-чагырга

тыва аът бүрүзүн көрүп тургаш, электроннуг чиптерни оларга салыр. Тус черниң агаар-бойдузунга таарышкан, шыдамык тыва уксаалыг аъттар малчыннарга херек дээрзи билдингир.

База бир эки салдарлыг болур ужурулг хемчег — суур бүрүзүңге мал эмчизи турары. Ынчангаш ветеринария албанын көдээ ажил-агый яамызының структуразынче кириген ужуру-даа ол. Айтырыглар мында эңдерик: мал эмчилерин орансава болгаш техника-биле хандыраары, ажылчын олудун аайлап бээр, безин чадаарда мал эмнери шыгаар аңгы шкафтар херек болгай. Мал эмнериниң

Шуулган үезинде.

даргалары-биле чемеlejип чыттывыс» — деп, Шолбан Валерьевич чугаалады.

Чазактың талазындан дузаламчы, деткимче бар, муңчу малчыннарны техника-биле хандыраар, ону садып алган акшаның чартык кезиин Чазак дуглажып турар, муңчуларның санатор-курорт эмнээшкенин, уругларын өөредип алырыңа чиигелделер көрдүнгөн. Муңчу малчыннар немежип турары өөрүнчүг, ындыг-даа болза чамдыктары үндүрүг органның учедунга турарындан коргар. Ынчап баарга, малчыннарны деткиир аргалар, чиигелделер турбайн баар.

Ук съездиге бир чугаалашкан айтырыг — уксаажыдылга дугайы. Чазак Даргазы көдээ ажил-агый эртемдени Сонгукчу Сазыгович-биле ужурашканын, ооң дуржулганын сонугарга дыңнаанын чугаалады. Совет үеде Киргизиядан уксаалыг өшкүлери эккеп тургаш, ооң өстүрүлгезин ол маңаа сайзыраткан.

Тыва уксаалыг аъттарны камгалап арттырып, ону өстүрүп көвүдедириңге Рязань хоорайдан эртемден Александр Михайлович Зайцев тускай сорулгалыг болуп келген. Удавас ол бодунуң эртем-шинчилел институтундан специалистерин эдериң алгаш,

өртээ кожа регион Хакасиядан улгатпас болур ужурулг.

Съездиниң киржикчилери боттарының санал-оналдарын бергенер. Чижээ, тараачын-фермер ажил-агыйының даргазы Чечена Оюн Сукпакта ажилдап турар эът комбинатының дуржулганын чугаалаан. Бо комбинаттың тургустунуп келиринге күрүне дузалашкан, ынчангаш ол күрүне хуу эштежилгениң организациязы болуп турар. Чечена Хурен-Дашовнаның чугаалааны: чамдык улус малының эдин Кызылга эккелгеш, аңаа маңаа дужаап, садып чадап кааш, кежээ комбинатка эккээр-ге, ол эът ажый берген (кислотность улгаткан) болур. Ындыг чүүлдерни болдурбазы чугула. Ол ышкаш 3-4 харга чедир өстүргеш, улуг хойлар дужаар. А ооң эди шүглүп калган, кили эвээш, сүүзүннүү, амданны куду болур. Кырган хойларның өртээ база чиик болур. Мал эдидиниң шынары күрүне стандарттарына дүүшкен турар ужурулг.

Мал продукциязының болбаазырадылганы — кончуг чугула айтырыг. Татарстаның Казаньда көдээ ажил-агыйның улуг төвүн тудуп каанын Шолбан Кара-оол чугаалап олурду. Ында кандыг-даа продукцияны болбаазырадып турар. Аңаа

Малчыннарның онгу съездизинде

АЖЫК ЧУГАА БОЛГА

Ш.Кара-оол.

хуу кижиде бодунуң эът, сүт продуктузун эккелгеш, колбаса, бууза, творог ышкаш чөмнөрни кылдыртып ап болур. Татарлар ол улуг төптү тудуп алырда, федералдыг программага киржи каапкаш, оон бир миллиард рубльди алган, арткан ийи миллиардты боттары төлзөн. Ам ол программа чок.

Дүрген продукция алыр технологияларны ажыглаар дугайында Чазак Даргазының ора-лакчызы Байбек Монгуш чугаалаан. Хакасиядан үре доңурап дериг-херексел садып алыры көрдүнгөн. Мал чөминиң белеткелинге декада — он хонуктап мурнакчыларны тодарадыр. Бир дугаар чер алган сумуга 20 муң рубльди тыпсыр.

Бир кичээңгейге алыр айтырыг — кандыг малды каяа өстүрери. Ол дээрже, чижээ, кадар оъттуг черлерге хой өстүрер болза таарымчалыг, а Ийме суурга инек өстүрер болза эки дээр ышкаш. Өскээр чугаалаарга, олар-белчиирлерниң оътсигени кайы малга тааржырын ожаап, барымдаалаары эки болгу дег.

База бир көдүрүлген айтырыг — акша-шалың төлевири. Амыдыраарының адаккы деңгелин Россияда 11 муң ажыг рубль кылып каарга, акша-шалың төлевириңге өреленип турарын «Мөген-Бүрөн» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң директору Өшкү-Саар Ооржак чугаалаан. Ажил-агыйда 150 ажилчын бар, ынча кижиге ай санында адаккы деңгелден кудулапас ажил төлевири кылыр дээш малды садып-ла турар, дыка берге. Ынчап тургаш-даа, шалыңга, үндүрүг төлөлгезинге өреленип калганнар.

Чай аразында мал ажылын холу-биле тудуп кылып чоруур кижилер-биле чугаалажы каагым. Таңдының Дүргенде «Кызыл-Тей» арат-фермер ажил-агыйының даргазы Светлана Бавуевна Ооржак бо адырда шагда-ла, 38 чыл ажилдап турар. Чеди оол, үш кысты — 10 ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен Маадыр ие. Кады чурттааны Степан Дичикович кончуг-ла эки, эрес-кежээ кижиге чораан, бо чазын аарааш чок болганын ол хомудап чугаалап олурду. Ажил-агыйында 150 баш чылгылыг, 70 инектиг, 250 хойлуг, дузалакчылары — оолдары. Светлана Бавуевна кенээттери, уйнуктары-биле 30 ажыг инекти хол-биле саап турар. Сүт дужаар чер Бай-Хаакта чок, чүгле Кызылче кээп сөөртүр. Чайын сүт дүрген ажыры, ынчангаш творог, сметана, быштак кыпыр.

Дүргенден кады келер Таңдының база бир төлө Леонид Кашпык-Караевич оолунуң дузалакчызы, аныяк салгакчызы болуушунуң 29 харлыг оолу Чойган «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» деп төлевилелдин киржикчи өстүрүп каан 200 хоюн аажаар.

Чанымга модель ышкаш рашкыс олуруп алган. Сонун чугаалажы бээримге, база «Кыштаг» төлевилелдин Хем кожуунуң Суг-Бажы киржикчизи Аржаана Мон болду.

Чугаалажып-ла олар байтырыглар төнөр хире аама канчаар, үе-шактың кызы-биле кызыгаарланыр уктары таварышкан, чамдык улус на-оналын берип четтикте театрда байырлыг хура келген хөй чонну манадырар эвес. Ынчалза-даа чугаалажы бодалдарын «Ш солун дамчыштыр илере болур. Чижээ, Өвүр коң чагырганың даргазы Ар Ооржактың республикага чөминиң курлавыр фонду тургузар айтырынын, эрте Светлана Донгактың «Малдыктаарының ёзулалдары дугайында илеткелин чүглөр киржикчилери эвес, өскө чон сонугарга чугаажык...

Шак-ла ынчалдыр Наадым байырлалы бо чылын июль хуннеринде эрте берген. Малчыннар чымыштыг ажил-агый шымнып кирипкен. Мен ма бодунуң бодап турарым чамдык чемирик, чегей чүүлде чугаалап көрейин. Чижээ, Наадым программасында ак чөм дугайында эртем-практик конференция эрттирерин каан турган. Айыткан шагда айыткан черинге, Тыва үнде культура төвүңге чеде бээр ында чүгле дежурный ахдакчы биле вахтер бар болушунга кайгап калгаш, ол конференцияда болуп турарын деңгел-биле сураглап кээривин даартагы хунче чылызпкан, улур чери билдинмес болду бир организас чок болган болушунга ол-дур. Болур-болбас чүв чарлаан херээ чүү боор.

Июль 14-түн хуну ден изиг болган. Тос-Булактың ховузуңда чон, мал-маган халыында канчап тур иргил боданып чордум. Чыл саны байырлал эрттирер черини ногаанчыдып алырын мыдык чүге бодавас улус бис? Амгы шагда ландшафт дизайнери деп мергежил бар. Ховунуң кайы талаага ногаан ыяштар азы кан өзүмнөр херегин, кайы кезээ ногаан газон чыдарын ын специалист дораан тып каап ужурулг. А ыяштарны бо куду даа, келир чазын-даа волонтеры аныяктарывыс улуг күзел-батарып кааптарлар. Моон сонун бо талазы-биле боданып, чондыкчы чоруун көргүзүп, Т. Булак ховузуң ногаанчыдып алыр дээш чүткүүр болза, эң чүвө-дир ийин...

Найыр-наадым хүннеринде

АК ЧЕМ-ДАА ЭЛБЕК БОЛГАН

Июль 13. Наадым байырлалының баштайгы хүнүнде Тос-Булакка эртежик-ле кожууннарның төлээлери кидис өглерин тип, чай чок-ла турганнар. Оруктуң ырак-узаандан-даа чалданмай, Тожудан, Өвүрдөн, Тере-Хөлден төлээлер чедип келген өглерин тип алган. Тес-Хемниң өөн аныак, шыырак оолдар тип турлар.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының хоочуннары Лариса Сынааевна Монгуш, Билчиір Ховалыговна Натпит-оол баштаан бөлүк ак кадактарлыг, ак чемниг Наадымның киржикчилерин чылы-биле уткуп ап тур. Өвүр кожуунуң чагырга даргазы өөрүп четтиргенин мынчаар илеретти:

— Бистерни изиг сүттүг шай-биле уткуп алганынга чонумнуң эмүнээзинден четтиргеним илеретип тур мен. Шынап-ла, ырак керден үнүптерге, узун орук-ка шыланчыг, суксанчыг-даа апар-дыр. Бистиң кожуунуң төлээлерин эвилең-ээлдек эки чаңчыл-биле уткуп алырга, кажок амырап тур бис.

Оон ыңай Германиядан аян-орукчулар база сонуграп келен. Аныак өг-бүлө Лукос, Натали ашуруун эдиртип алган Тываны өргий кезип чоруурун чугаалады. Алды ай дургузунда хоорайлар эзип, аян-чорук кылып чоруур өг-бүлө болду. Тос-Булакка чай чок атип турар оолдарны сонуграп, оларны чурукка тырттырып, сонуграп шаг болдулар.

Июль 14. Байырлалдың кол өмчөглерин ол хүн эрткилээн.

"Ак чем" мөөрейинге каш нзы хевирниң национал чемерин делгээн. Чүгө караж кокурааңаар. Ырак-чоок кожуун-ардан болгаш найысылалдан өлгөн төлээлер дыка идепкей-

лиг киришкеннер. Бир дугаар эртип турар фестивалга инек, өшкү, иви сүдүндөн янзы-бүрү чемнерни кылып эккелгени дыка солун. Салаа басып санаар болза, сүттүг шай, быштак, ааржы,

сүдүндөн чемнерни таныштырган. Улуг-биче чон сонуграп амаан. Тес-Хемниң Белдир-Арыг суурдан арат ажил-агыйлыг Айдаш, Юлия Адышаалар ак чемнерин бир тускай шил саваларда кудуп алгаш көргүскени онзагай. Ааржы, быштак, хайлымак дээш шуптузун тайырбырлап бижип каан. А хайлымакты (мүңгүлүүр) өреме азы тырткан сүттүң хоюундан кылып. База бир чаагай чем болду.

Мөген-Бүренден "Сайзырал"

Тес-Хемден Айдаш, Юлия Адышаалар.

курут, хойтпак, тарак, итпек, хымыс, эжегей, божа, сарыг-суг, шиме арагазы, какпак, сүттүң хою, өреме, саржаг, чөкпөк дээш чемнеринивис дендии амданныг.

Фестивальда киржип келген уруглар ак сүттен чемнерин шииткекчилерге көргүзүп, тайылбырлап турганнар. Чижээ, быштакты канчаар кылырын, чамдык улус шөйгөн быштак кылып чаңчылдыг, а өскелери баскан быштак сонуграа. Тожудан Валентина Ооржак иви

бүдүрүлгезиниң төлээзи Юля Маска өшкү, сарлык сүдүндөн чемнерни, хымысты делгеп салган. Өвүрнүң Дус-Дагдан Валентина Доржукай инек сүдүндөн болбаазыраткан аъш-чемин эккелген. Чөөн-Хемчиктин Чадаанадан "Сибирский АгроЧадан" бүдүрүлгезиниң эргелекчизи Раиса Ооржак биле Любовь Куулар «Чадаананың зоопарыгы» деп шөйгөн, баскан быштактардан амданныг тортту тывынгыры-биле кылып, делгеп салганнар.

Бо бүдүрүлгө 10 чыл дургузунда сүттен янзы-бүрү чемнерни кылып, продукциязын үндүр садып турарын чугааладылар.

Дараазында, "Ак чем" мөөрейиниң ийиги кезээнде эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Ол хемчегге ТР-ниң экономика сайыдының бирги оралакчызы Айдыс Сат чыылганнарда байыр чедирген. Ооң соонда эртемденнер илеткелдерни кылган. Фестивальда делгеттинген акчемнерге хамаарыштыр ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының специализи Салбакай Тюлюш үнелелди берген. Бир дугаар эртип турар хемчегге республиканың ырак-чоок булуңнарындан келген төлээлер бедик идепкейлиин көргүскенин ол демдеглээн. Фестивальдың жюри кежигүннериниң аразында Моолдан, Алтайдан келген төлээлер бар. Алтайның эртем төвүнүң ажилдакчызы Нина Бондаренко тыва чоннуң национал чемнерин онзалап демдеглээш, моон-даа соңгаар сырый харылзаалыг болурун база ам-даа чаа-чаа аргалар-биле тывынгыр ажилдаарын, Алтайже аалдап келирин чалаан.

Шынап-ла, бир дугаар эртип турар хирезинде киржикчилер

саны хөй-ле чорду. Каш янзы ак чемни болбаазыраткаш, Мөңгүн-Тайганың "Сайзырал" бүдүрүлгези дээди шаңналды бүзүрелди-биле чаалап алган. Оон ыңай Чөөн-Хемчиктин "Хүндү" (Айлана Сат), Бай-Тайгадан "Бай-Тал", Тес-Хемден арат Айдаш Адышаа, Кызыл хоорайдан "Тыва сүт" КХН, Чеди-Хөлден сайгарлыкчы Чечен Оюн, Каа-Хемден "Аржаан" көдээ ажил-агый бүдүрүлгези, Улуг-Хемниң «Демниг уруглары», Би-Хемден "Аржаан", Кызыл кожуундан "Саян-Даа", Чөөн-Хемчиктен "Сибирский Агро-Чадан", Сүт-Хөлден "Алдың-Иш-кин" бүдүрүлгелеринге, Эрзин, Тере-Хөл, Тожу, Өвүрдөн келген төлээлерге тус-тузунда акша шаңналдарын болгаш өртектег белектерни, хүндүлөп бижиктерни тывыскан.

Бо мөөрейни чылдың-на уламчылаар болза, дендии аяктыг болгаш солун-дур деп ону сонуграп көрүп келген чон үнелеп турду. Дараазында чылдарда фестивалды уламчылаар боор дээрзинге бүзүрөп каалыңар.

Ася ТҮЛҮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Аът чарыжы

КҮЧҮТЕН МӨГЕНИН АЪДЫ ЭРТКЕН

• Репортаж

Аът чарыжының тиилекчилери-биле.

Тыва чоннуң үндезин байырлалы – Наадымга тураскааткан аът чарыжы чаңчыл ёзугаар Тос-Булак ховузуңга болуп эрткен. Аңаа республиканың кожууннарындан 80 аътты ээлери эккөп, чарыштыра-ры-биле бүрүткеткен.

Маргылдааның негелдезин угаар аъттарны 6 хевирге ыштырган. Ол дээрге 4 хардир аныак чүгүрүк аъттарның километрге, 4 хардан өрүзүлүг база тыва уксаалыг ыызы-даа 40 км) база 4 хардир чыраа, саяк (10 км) биле 4 рдан өрү назылыг чыраа, саяк тарны (15 км) чарыжы.

Баштайгы ээлчегде 4 хардир назылыг чүгүрүк аъттарны лып үндүрерин судья чарпты. Ол аразы үжөн минута тти бе, четпеди бе, ховунуң жында бир аът барааны көстүп келеш, катап-ла чоога иштинче ытталып кире берди. Хүнрааның изии-даа кончуг, кезек ки, журналистер эртип келген тарга байза тутсур оолдар-ле кады тура халчып келген, тарны келир уунче бараан аан тур бис.

Шыяада, орук кыйында ауну куду бир аът-даа чүгүрүп ты-ла эвесле. Ындында 30-40 метр черде, улуг машина гунда 2-3 хире чикки машина-

лар дужааштыр эдерти халдып олур. Чер аразы ырак, дүргөн шапкан аът-биле чүү-даа бооп болур, ынчангаш машиналарның бирээзинде эмчилер белен байдалда аът мунукчузу элээди оолду хайгааравышаан чоруп орлар боор деп иштимде бодап, аъттардан карак салбайн көрүп тур мен. Бажында аъттың соонда 200 хире метр черде ийи аът кожа чыгы чоруп олур. «Байза тутсур оолдар белен бе? Аъттарның

дугаарларын көрүңер!» — деп, судья база катап сагындыра берди. «Кара аът эртип кел чор!» — деп, аарыкчыларның бирээзи куксуннарга: «Калчан аът-тыр, калчан!» — деп өскези алгырды.

Бажында аът чоокшулап кээрге, «калчан-бора аът-тыр, 305 дугаарлыг» деп байза туткан оолдарның бирээзи тодаргайлап адаптарга, блокнотумга демдег-леп алдым. Ийи дугаарында 57 биле 27 дугаарлыг аъттар дең

чыгы келди. Дараазында келген аъттарның дугаарларын 8-ки черге чедир айтырга, мындыг болган: 11, 115, 48, 173, 167.

Ийи дугаарында дең чыгы келген 57 биле 27 дугаарлыг аъттарның кайызы баштай келгенин тодарадыры-биле, судья оолдар финиште тургузуп каан видео-камераны көре бердилер. Хынамчалыг көргөн түңнелинде 57 дугаарлыг аъттың баъш, хөрээ финиш шугумун баштай

эрткенин тодараткан. Ынчап кээрде, 57 дугаарлыг аът 2-ги, 27 дугаарлыг аът 3-кү черни алган. Аныак чүгүрүк аъттарның баштайгы салыының түңнелдери мындыг болган: 1-ги черде Кызыл кожуундан Владимир Ооржактың калчан-бора аъды, Чөөн-Хемчиктен Борис Ондарның Калчан-Доруу биле Өвүрдөн Чимит Кууларның до-руг аъды 2-ги, 3-кү черлерге төлөпиг болган. Барыын-Хемчиктен Айдың Монгуштуң Калчан-Шилгизи, Элегес-Ак-сында Чалым Ооржактың хүрөң аъды, Өвүрдөн Айдыс Тюлюштуң шилгизи, Таңдыдан Аяс Севекпиттиң калдар аъды биле Алик Аптыының кара аъды 4-тен 8-ки черлерни үлөшкен.

40 километрге 4 хардан улуг назылыг чүгүрүк аъттарның чарыжыга Сүт-Хөлден Аңчы Монгуштуң шавыдар аъды эртип келгеш, ээзинге 20 муң рубльдин сертификадын шаңналга чаалап берген. Ийи дугаарында Чөөн-Хемчиктен Дайза Монгуштуң Салгын-Хоору, үште Улуг-Хемден Байыр Доржунуң бора аъды келген.

Тыва уксаалыг аъттарның 40 километрге чарыжыга Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуштуң (Кызыл кожуун) бора аъды эртип

(Уланчызы 4-кү арында).

(Төнчүзү.
Эгези 3-кү арында).

келгеш, ээзинге бичии "Урал-220" тракторну ойнап берген. Тес-Хемден Сүрен Соном-оолдун шилгизи-биле Кызыл кожуундан Додоо Ховалыгның калдар аьды 2-3 дугаарында халчпы келген. Өвүрдөн Айдыс Тюлюштуң калдар аьды 4-кү, Тес-Хемден Байыр-оол Соянның шавыдары, Эрзинден Меңги Шимээниң боразы, Чөөн-Хемчиктен Омак Монгуштуң боразы, Орлан Мандалдың доруг аьды 5-тен 8-ки черлерге төлөптүг болганнар.

Дөрт хар чедир чыраа аьттарның 10 километрге чарыжына Кызыл кожуундан Аяс Хомушкунуң калдар аьды бир дугаарында келгеш, ээзинге 20 муң рубльдин сертификадын шаңналга эккелген. Чеди-Хөлдөн Данил Оюнунуң бора аьды-биле

Бии-Хемден Ратмир Лапчарның калдар аьды 2-3 дугаарында халчпы келген. Кызыл кожуундан Владимир Ооржактың калдар аьды 4-кү, Дашмир Кууларның калдар аьды 5-ки черлерни үлөшкөн.

Улуг чыраа аьттарның 15 километрге чарыжына Өвүрдөн Артём Дагыштың калдар аьды эртип келгеш, шаңналга база 20 муң рубльдин сертификадын алган. Кызыл кожуундан Аяс Хомушкунуң доруг аьды, Улуг-Хемден Аким Дары-Сүрүннүң кара аьды 2-3 дугаарында келген. Сүт-Хөлдөн Аргар Ондарның шилги аьды, Чөөн-Хемчиктен Сылдыс Донгактың бора аьды 4-5-ки черлерге төлөптүг болган.

Улуг саяк аьттарның 15 километрге чарыжына Дашмир Кууларның (Кызыл кожуун) кара аьды баштай келген. Эртип келген аьттың ээзинге 20 муң рубльдин сертификадын сөңнээн. Улуг-Хемден Айдыс Кыргыстың кара аьды, Кызыл кожуундан Альберт Бады-оолдун кара аьды, Каа-Хемден Айдың Монгуштуң калдар аьды, Улуг-Хемден Эдуард Керзенийниң боразы 2-ден 5-ки черлерни үлөшкөн.

Аьт чарыжының хевирлеринге шаңналдыг черлер алган аьттарның ээлеринге акша шаңналдарын болгаш хүндүлөп бижиктерни тывыскан.

Дасен МОНГУШ.

• Репортаж

Кызыл кожуундан Владимир Ооржак чемпион аьды-биле

Тыва хүрешке республика чемпионаты

АЙДЫН ОТСУРЖАП ШУУЛГЕН

Кызылдың «Хүреш» стадионунга Наадым байырлалына тураскааткан тыва хүрешке республика чемпионаты Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Давааның байыр чедиришкннери-биле эгелээн.

Шолбан Кара-оол чыылган чонга байыр чедирип тура, мындыг саналды кылган: «Шаг-төөгүдөн тура тывалар Шагаа биле Наадымны четтикпейн манаар турганнар. Бо ийи байырлалды хоойлу өзугаар күрүне байырлалдары кылдыр доктааткан. Ыдыктыг байырлалдарымыс үезинде «Тыва чоннуң үндезин байырлалы Шагаа-биле!», «Тыва чоннуң үндезин байырлалы Наадым-биле!» — деп, бот-боттарымыска байыр чедиржип турзувусса кандыгыл? Маңаа хамаарыштыр силер чүү деп бодаар-дыр силер, эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Наадым үезинде бот-боттарымыска «Байырлал-биле!» деп байыр чедиржиривиске арай-ла четпес тудуу ышкаш сагындырар, байырлалдың ханы утказынга дүүшпейн баар эвес-тир бе? Ынчангаш тыва чоннуң кол (үндезин) байырлалы Наадым-биле, чаңгыс чер-чурттугларым! Өглерге чурттап, ховуларга көжүп чораан өгбелеривис чоннуң байырлалы кылдыр ону биске дамчыдып берген. Олулам сайзырап, чоннар аразынга нептерезин! Курай, курай!»

Улаштыр «Наадым-2018»-тин чемпионнарын чон мурнунче үндүрүп, шаңнап мактаан. Олар дээрже Бай-Тайганың «Бай-Тал» КУБ-туң малчыны Анарат Афанасий, Мөңгүн-Тайганың «Малчын» КУБ-туң хойжузу Тайбың-оол Иргит, Тере-Хөлдүн Балыктыг сумузунда хууда арат ажил-агыйының баштыңы Ирина Бандан, Тожу кожуунда «Шулуң» көдээ ажил-агыйының хереглекчилер кооперативиниң ивижи Роман Бараан, Сүт-Хөл кожуунунуң Алдан-Маадырда арат ажил-агыйының баштыңы Азияна Куулар, Чаа-Хөлде «Чылгычы» көдээ ажил-агыйының хереглекчилер кооперативиниң хойжузу Аркадий Сарым-оол, Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-

ТР-ниң Начын мөгези Айдың Отчуржап.

Хемде хой ажилдыг арат-фермер ажил-агыйының баштыңы Александр Күдер-оол, Бии-Хем кожуунуң «Туран» КХН-ниң бызаа ажаакчызы Наталья Күжүгет, Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурда арат ажил-агыйының баштыңы, чылгычы Багыр Монгуш, Барыын-Хемчиктин Шекпээр суурда «Очур» көдээ ажил-агыйының хереглекчилер кооперативиниң хойжузу Чечек-оол Монгуш, Чадаанада арат-фермер ажил-агыйының баштыңы, хойжу Александр Ондар, Каа-Хемниң Суг-Бажында арат ажил-агыйының баштыңы Зоя Ооржак, Таңды кожуунуң Межегей суурда хой ажилдыг арат-фермер ажил-агыйының баштыңы Чодураа Чалбак, Тес-Хемниң Чыргаланды суурда «Белдир» көдээ ажил-агыйының хереглекчилер кооперативиниң хойжузу Саин Соян, Чеди-Хөлдүн Элегесте «Кужур-Бажы» көдээ ажил-агыйының хереглекчилер кооперативиниң чылгычызы Айдыс Чамыяң, Өвүрнүн Дус-Даг суурдан арат ажил-агыйының баштыңы Эрес Доржукай олардыр.

«Наадым-2018»-тин чемпионнарынга ТР-ниң Чазааның болгаш Көдээ ажил-агый болгаш аьш-чем яамызының мурнундан хүндүлөп бижиктерни болгаш 150 муң рубль эртектег моторолерлерни тывыскан.

Наадым чемпионнарын алгап-йөрээп, шаңнап мактаан соонда, 230 мөгениң чыскаалын эгелээн. Ол хире хөй мөгелер чыскаалыпкаш эртип турда, төнмөс-ле чорду. Чыскаал

доостурга, Тываның национал хөгжүм-шии театрының артистери театржыткан көргүзүгнү бараалгаткан.

Чоннуң четтикпейн манааны хүреш маргылдаазының баштайгы салыы-даа эгелээн. Аттыг-чарлыг мөгелерни алгап-йөрээвишаан, шөлче хүрежиринче чалаан. Тываның Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек, Начын мөгелер Седен-Очур Кара-Сал, Айдың Отчуржап, Айдемир Монгуш, Начын Монгуш, хоочун мөге Маадыр Монгуш болгаш өске-даа арга-дуржулгалыг мөгелер онагларын саадавайн октагылап алганнар.

Удурланыкчыларын алып тиилээн аныяк мөгелер аразында Тес-Хем кожуундан Шалык фамилиялыг дөрт кижы барын эскердим. Кымынарыл ол дээрже Эртине, Артыш, Чаян, Содунам Шалыктар. Кады төрзэн алышкылар-даа болуп чадавас. Черле ынчаш тыва мөгелер аразында ук-төөгүзү чок мөге чок дээрзин чугаалап тура, маргылдааның тайылбырлакчызы Айдың Монгуш Чөөн-Хемчиктин Шемиден ТАР үезиниң Арзылаң мөгези Чамыяң Кууларның уйнуу Мөңгү-Эртине Куулар-дыр деп, удурланыкчызын буттааш, октап каан аныяк мөгени таныштырды.

Баштайгы салыг соонда судья коллегиязының шиитпири-биле артып калган 115 мөгени мугурлаары-биле 102 мөгениң салыын эгелээн. Баштайгы салыглардан Начын мөгелер Өвүрдөн Андрей Монгуш, Эрзинден Баткар Баасан

онагларын чииги-биле ашкан. Аныяк мөгелер Сайдаш Монгуш (Өвүр), Сергек Ондар (Сүт-Хөл), Опанас Монгуш (Кызыл кожуун), Айдаш Саң-Хөө (Эрзин), Март-оол Доржукай (Өвүр), Атыш Шөмбүл (Мөңгүн-Тайга), Одай Алдын-Сай (Эрзин), Чаян Шалык (Тес-Хем), Новосибирск хоорайдан студент Аян Саая болгаш өскелер-даа авааңгыр чараш хүрежип, 64 мөгениң санынче кирген.

Ийиги салыгга 64 мөгениң хүрежин эгелээн. Барыын-Хемчиктин мөгези Аяс Сарыглар Эрес Кара-Салга таварышкаш, үр болбай октадып алды. Улуг-Хемден даг-иргек дег улугшырак Камгалакчы Монгуш кожуунунуң адын камгалап, Чаан мөге Андрей Хертек-биле чаза-ла тудушту. Черле арга-дуржулгалыг Андрей Хертек эптиг тудужунга кирип алгаш, Камгалакчыны час ойтур барып дүжүрдү. Тес-Хемден Чаян Шалык Улуг-Хемниң мөгези Күзел Данчатка октадып алды.

Тываның Начын мөгелери Седен-Очур Кара-Сал (Сүт-Хөл), Начын Монгуш (Чөөн-Хемчик), Баткар Баасан (Эрзин), Арат Монгуш (Сүт-Хөл) болгаш өске-даа тиилелгеже чүткүлдүг мөгелер удурланыкчыларын алып тиилээш, 32 мөгениң санынче кирген.

Үшкү 32 мөгениң салыында Өвүрдөн Одай Алдын-Сай Начын мөге акызы Маадыр Монгушту аппарып дүжүргөн. Чаа-

Хөлдүн мөгези Отчуржап Айдың Өвүрдөн Чимит Кууларны, Улуг-Хемден Күзел Данчат Эрзинден Баткар Баасанны октаан. Ышкаш Тываның Чаан мөгелери Эрес Кара-Сал, Андрей Хертек, Начын мөгелер Седен-Очур Кара-Сал, Айдемир Монгуш болгаш өскелер-даа онаглар октааш, тиилелгеже бүзүрелд чоруп олурганнар...

Хүндүлүг номчукчу, тычоннуң үндезин байырлап Наадымга тураскааткан хүреш маргылдаазын ол-ла хүн до дамчыдылгаша база дамчыдып каапкан болгай. Ынчанга 16, 8, 4 мөгелерниң хүреш узадыр-ла тайылбырлап бижип олурбайн, борта-ла республика чемпионатын түңнөп каапсым ажырбас боор.

Шилиндек 230 мөгениң хүрежиниң түңнелинде Тываның Чаан мөгези Эрес Кара-Сал биле ачыр-дачыр эрес-кашпап хүрешкеш, Чаа-Хөл кожуундан Тываның Начын мөгези Айдың Отчуржап шүглүп үнгө Ынчангаш Тываның Арзылаң мөгези атты чаалап ап, «Урал-220» деп мини-трактор-биле шаңнаткан. Өвүр кожуунуң төлээзи Одай Алдын-Сал республика чергелиг хүреш маргылдааларына бо удаа дөрт катап сески шаңналды черже кирип, Начын мөгени нормативин күүсеткен.

Даш-оол МОНГУШ
Арслан АРАКЧААНЬ
тырттырган чуруктары

Хүреш үезинде.

ИХЯ-ның мал оору-биле демисел чорудар килдизиниң 25 чыл оюнга

ЧОННУҢ ӨНЧҮЗҮН КАМГАЛААРЫ-БИЛЕ

Тыва-выстың төнчү чок ховуларынга чорааш, чылгы малга, бода болгаш шээр мал-маганга, тевелерге, даглыг черлерге сарлыктарга бо-ла таваржы бээр бис. Тожу кожуунун араттары шаг-шаандан бээр иви малды өстүрүп келгеннер. Бии-Хем кожуун сыын-мыйгакты өстүрүп эгелзэн болгай. Мал-маганын азырап турар араттарның өнчү-хөреңгизин Тыва Республиканың ИХЯ-ның Кем-херектер истеп тывар эргелелинде мал оорунга удур демисел чорудар оперативтиг дүрген истеп тывар кезээ камгалап турар.

1993 чылдың апрель 25-те Тыва Республиканың баштайгы Президенти-зи Ш.Д. Ооржактың Чарлы-биле ТР-ниң ИХЯ-зының Криминалдыг милициясының кем-херектерни дүрген истеп тывар эргелелинде мал оорун истеп тывар тускай килдисти тургускан. Ол чылдарда Тывага кем-херектер үүлгедиишкннери, ылаңгыя чоннуң мал-маганын оорлаар чоруктар көвүдзэн. Мал оорунга удур демисел чорудар оперативтиг истеп тывар кезек 11 шагдаа ажилдакчыларын, 3 чолаачы, бир секретарьдан тургустунган.

Ооң баштайгы удуртукчузу С.Б.С. Соднам ИХЯ-ның сайыдының оралакчызынче депшзэн. Орнунга милицияның полковниги, ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы Николай Ооржак, ооң соонда милицияның полковниги Сергей Кыныраа, милицияның подполковниги Мерген Монгуш, милицияның полковниги Сергей Оюн, сөөлүндө милицияның подполковниги Шолбан Ондар даргалаан.

Сөөлзүредир ол кезекти ОСО (оперативный сыскной отдел) оперативтиг истеп тывар килдис кылдыр эде адаан. Чоннуң чугаалажыры 6 дугаар килдис ол. Моол-биле кызыгаарлаттыган Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарга моол-тыва талалардан мал оорлаар чоруктар көвүдзэрге, Моолдун полициясының Кол Эргелелиниң өөредилге черинче Тывадан моол дылды билир шагдаа ажилдакчыларын өөредип чоруткан.

Мал оорунга удур ажил чорудары конуг берге, ылаңгыя оор херектерни истеп аждары. Мал оорлары баш удур белетенип алган бөлүктөр боор. Мал оорлаан лустарны соондан истеп сүрерде, аъттар тунуп алгаш азы машиналыг чаңгыс хуук иштинде эвес, неделя, ай иштинде оондан сүрүп, барган черинге, машина штинге, черге одаг салып алгаш, хонуп-үжүп, таптыг уйгу удувайн, аыш-чем чийин, оорлар-биле демисежип чорааш, шагдаа ажилдакчылары кадыкшылын реп, чоннуң мал-маганын камгалап, степ тып берип, хүлээлгезин шынчы үүседип турарлар. Мал оорларын истеп ыпкаш, оорлаткан малдарны эзлеринге гидип бергенин санап көөр болза, он-он ундан хөй боор.

Мен ИХЯ-ның мал оорунга удур демисел чорудар кеззэн 2004 чылда хүлээп алдым. Шагдаа ажилдакчыларының саны ынчан 22 чедип турду, 4 чолаачылыг, аштай ажилдап эгелзэш эскергеним болза, килдистиң саң-хөө байдалы үениң эгелдезинге көңүс четпес. ИХЯ-ның айыды-даа, оралакчылары-даа хамаарылар. Олар мал оорунуң дугайында ил-ле билбес. Оор кижини чүгле соондан ыттыг сүрер болза, ынчан оорну тудуп болур.

Ажилдакчылар шалың төлевирин республика бюджетинден ап турган. Ске чарыгдалдарга акша көрдүмзэн. Яваның ИХЯ-зы ажилга ажыглаар хе-экселдер (оргтехника)-биле дузалавайн турган (компьютер, бижири саазыннар ээш өске-даа). ИХЯ-ның Криминалдыг милициясының кем-херектер истээр эргелелиниң үндүр бижирик эрги оргтехникаларын, автомашиналарын ажыгап турдус. Машинага артык кезектер эрбес боорга, шагдаа ажилдакчылары

боттары акшалар октажып тургаш, садып-даа турдулар. Криминалдыг милицияның бажынынга 22 шагдаа ажилдакчылары чүгле 2 өрзэлге сыңмарлажып ажилдап турган бис. Оларга ажилдаарга дыка шаптыктыг. Акша-шалыңы федералдыг бюджетте ажилдап турар шагдаалардан куду болгаш өй-шаанда албас.

Ажилды канчаар эгелеп алырын сайгарып эгеледим. Ажилдакчы кижиниң ажилдап оор чери эптиг, хостуг, чараш болур ужурулуг. Кирип келген хамаатылар ол дарга кижиниң ажилдап оор черин көргөш, ооң ажылын үнелеп көөр. Криминалдыг милицияның 3 дугаар каадында туалет, чунар өрзэлди шагдаа ажилдакчылары биле кады бускаш, малгаштааш, дозулааш, септеп алдывыс. Ам ажилдаар 4 өрзэлдиг апарган бис.

Оорлар шагдаалардан артык чеп-сегленген, эки машина-техникаларлыг боор. Ынчангаш мал истеп тыварда, эки машиналар чокта ажил база шуудавас. Машина айтыры бергедзэн. Бодумнуң даргаларымга, ИХЯ-ның сайыдынга-даа барып дуза кадарын диледим. Мал оору Тывада көвүдзэн, дыка хөй херектер ис-

ИХЯ-ның мал оорлары-биле демисел чорудар килдизиниң баштайгы шагдаа ажилдакчылары.

телгежи ажиттынмайн турар, эки машина чокта ажил чорбас-тыр дээримге, "федералдыг бюджетте эвес, Чазактың тургузуп каан кезээ-дир силер, ынчангаш ол айтырыгны Чазак деңгелинге көдүрүңер" дзэн. Чазак Даргазынче дилегни кириеримге, Шолбан Валерьевичиниң айтышкыны-биле машина садып алыры-биле акшаны ИХЯ-же шилчиткен. Ол дзэш Шолбан Валерьевичиге өөрүвес аргам чок.

КОЛ НЕГЕЛДЕ – ХАРЫЫСАЛГА

Кадарары-биле хүлээнип алган мал-маганынга хамаарыштыр харыысалганы утпас, черге мал кадарып чорааш, серемчилелдиг кадарары – малчын кижиниң кол ажылы.

Мал-маганын орта кадарбас, анаала хову же үндүр сүрүптер таварылгалар бар. Дүнеки үелерде серемчилел чок, өдзэнден оорладып алыр. Оорлар малдыг улусту чаңгыс эвес хүн хайгаарап, шинчилеп кээр. Оор кижини хөй кезинде дем, күш-шыдал чок, багай улустарны оорлаар, арай шырак улустардан коргар. Маңаа бир сүмени чонга тайылбыр ажылы кылып чорааш, айтып берип турган бис. Малды хүндүс одарга кадарар аңгы кадарчы турар, а кезээки, дүнеки үелерде кажаада малды кадарары-биле база аңгы кижини быжыглаар. Дүнекиниң кижизи чер чырып кээринге чедир удувас, ооң соонда харын кезээге чедир удуп, дыштанып алыр.

Суму даргаларының хайгааралы-биле

им-демдзэн малдың эзлеринге кылдыр-тыр. Ындыг ажилды кылып каарга, читкен, оорлаткан мал-маганын истеп тыварда, шагдаа ажилдакчыларынга кончуг эптиг болур. Ол ышкаш машина, тракторларның кабиназынга хамааржыр организациязын бижип турар болза, улам эки.

1980 чылдарның ортаа үези боор, Танды районнуң С.К. Тока аттыг совхозтуң малчынының меренос хойларын оорлар дээрбедекчи ёзу-биле хунаап алгаш, ГАЗ-53-ке чүдүрүп алгаш чорупкан болган. Малчынның аалы Кызыл хавак чоогунда турар болгаш, бар чораан машинаны аалдың эзлери көргенин, ол Улуг-Хемни куду Хемчик уунче чорупканын чугааладылар. Улуг-Хем кожуундан эгелзэш малчыннарның чайлагларын таварып, көрүп чорааш, Барыын-Хемчик кожуунга келдивис. Барыын-Хемчиктин Барлык совхозка чедир гаражтарда машиналарны хынадывыс. Ынчан "Барлык" совхозка участок төлээзи Борис Куулар турган (ам бистиң аравыста чок). Кончуг ажилдаар кижини. Өөнүң ишти мээң чаңгысклассчым Марина Куулар. Чаңгысклассчылар ынчаар дыка үр үеде көрүшпзэн боттарывыс

ажыл аайы-биле ужураштывыс.

Участок төлээзи-биле "Барлык" совхозтуң машиналар турар гаражынга чеде бердивис. Диспетчер херээжен кижини дептерин көргүскөш, "Даңгаар эртен бир чолаачы машиназын тургузуп кагы" – диди. Машинаның кузовун көре бээривиске, хойлар мыяаның артынчылары бар. Айтыра бээривиске, чолаачы малчын аалдыг кижини болган. Хойлары база мереностарлыг, ынчалза-даа "Тока" совхозтуң меренос хойларын сонгаартан эккелген болгаш дүккүр хойлар. Мереностарның кулаанда дугаарлап каан. Кулактарында санныг мереностарны туткаш, дугаарын бижээш, Көдээ ажил-агыл ямазынче долгааш, саннарны айтып бээривиске, ол меренос хойлар Тока аттыг совхозтуу болган. Чолаачының хөрлээр аргазы чок. Барыын-Хемчик кожуунуң шагдаларына четтиргенивисти илереткөш, чаныпкан бис. Им-демдектиң ажы бо-дур ийин.

АГИТАЦИЯ, СУРТААЛ АЖЫЛЫ

Солун-сеткүүлге, телевидениеге, радиога мал оорунга удур демиселди чырыдары негеттинип келген. КТРК-ның, "Шын" солуннуң ажилдакчылары-биле дорт харыылзааны кылып эгеледивис. Ол харыылзааны Тываның ИХЯ-зының пар-лалга албанының даргазы турган, амгы үеде ишти херектерниң полковниги Лада Оюн быжыг тудуп турду. КТРК-ның ажилдакчылары Назым Доржу, Мерген Ондар, Саяна Өндүр олар дорт дамчы-

дылгага мал оорунга удур ажилды чаңгыс эвес удаа чырыткан. "Шын" солуннуң корреспондентизи турган Светлана Балчыр мал оорунуң дугайында солунга база элзэн бижзэн.

Мал оорунга удур демисел чорудар килдистиң ажилдакчылары дүнеки рей-дилерни, кожууннарже үнүшкүннерни кылып турган.

Ынчан кожуун бүрүзүнге ГИБДД (ОШАЧКИ) постулары турган. Элегес-Аксының постузу доскуул-хыналда кылырынга дыка эптиг турган. Барыын кожууннарда машиналарның чаңгыс эртер көвүрүү ында. Аңаа ажилдап турган шагдаа ажилдакчылары оорлаткан мал-маганын ээдин, наркотиктиг бүдүмелдерни дзэш оон-даа өске чүүлдерни хавырып турдулар. Мал оорунга удур демисел чорудар килдистиң шагдаа ажилдакчылары Элегес-Аксының постузу оюп эртер черни хондур када-рып тургаш, оорларны чаңгыс эвес удаа туткан.

Мал оорунга удур демисел чорудар килдистиң ажилдакчылары Моолдун болгаш Алтайның шагдалары-биле быжыг харыылзааны тудуп, кожолары-высче үнүшкүннерни-даа чаңгыс эвес удаа кылып, оорлаткан мал-маганын ол девискээрлерден эгидип-даа тур-дус.

Мал оорунга удур демисел чорудар ажилга анализ чогуңдан дыка хөй кем-херектерниң истелгезин орта чорутпайн турган. Мал оорунга удур оттурган хөй кем-херектерниң истелгезин оорларны дескен азы аараан деп чылдагааннар-биле түр када соксаткан бооп турар. Оорларга кандыг-даа кеземче херээ онаавайн турган. Түңнелинде мал оорларының дыка хөй херектери ажиттынмайн арткан. Ынчангаш мал оорунга удур демисел чорудар килдисте анализ чорудар бөлүктү тургузары негеттинип келген. 3 кижиден тургустунган шагдаа ажилдакчыларын чыгаш, оларны сайгарылга кылыр кылдыр өөредип алган мен. Милицияның майорлары: Чечек Сат, Ульяна Хөвендей база милицияның улуг лейтенантызы Елена Мартый-оол олар мал оорунга оттурган эрги кем-херектерниң анализин тургускаш, катап көдүргөш, истелгезин чорудар дугайында ИХЯ-ның удур-тулгазынче чоруткан түңнелинде эрги херектерни истээр тускай бөлүктөрнү тургускан. Ооң түңнелинде мал оорунуң дыка хөй эрги херектерин истээш, суд органнынче хөйү-биле кирип эгелзэн. Ооң мурнунда чылдарда ИХЯ-га органи-застыг кем-херектер үүлгедикчилеринге кем-херектерни оттурбайн турган болза, бо демниг ажилдың түңнелинде мал оорунга оттурган кем-херектерни чаңгыс эвести судче кириген.

Чижээ, 2004 чылда республикага мал-маган оорлаар кем-херектерниң саны 900 ажыг, истеп тыпканы 10 ажыг хуу турган болза, 2010 чылга чедир мал оорлаар кем-херектерниң саны 200 ажыг хууга кызырылган. Оорларны сүрүп тыпкаш, истелгени чорутканының түңнелинде мал оорунуң херектерин 40-50 хуу чедир оттурган. Мал оорунга удур демисел чорудар кезектиң шагдаа ажилдакчылары чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмайн, оон-даа өске аар кем-херектерни ажит-каннар.

Амгы үеде ИХЯ-ның удуртулгазы мал оорунга удур демисел чорудар килдисти дүжүргөш, орнунга чүгле 8 полиция ажилдакчызындан тургустунган бөлүктү тургускан соонда, 2017 чылдың түңнели-биле республикада мал оорлаар херектерниң саны катап өскөн. Ажылынга бердинген, кызымак шагдаларны элекке пенсияже үндүрүп, кожууннарның Ишти херектер килдистерин кызырып каапкан түңнели көстүп келген.

Сергей ОЮН,
ИХЯ-ның хоочуну, милицияның
курлавырда полковниги.

Даарта, июль 20-де «Үстүү-Хүрээ»
фестиваль эгелээр

«ХОРОО» ДЕП ЧҮЛ?

Бүгү-делегейниң дигриг хөгжүмнүн болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалының программасында ыяа-ла күүседир кезээ – «хороо» ёзулалы. Фестивальдың албан ёзунун сайтында тайылбырлап турары-биле, «хороо» дээрге ыдык черлерни, бо таварылгада Чадаананың Алдыы, Үстүү-Хүрээлерин, ыдык субурганнарны, эрги Үстүү-Хүрээниң турган орнунда артып калган ханаларына чүдүп-сүзүглөп, хүн аайы-биле ону долгандыр хей чоннуң чыскаал-биле эртерин ыңча дээр.

1999 чылда «Үстүү-Хүрээниң» баштайгы фестивалындан эгелээш, Чадаана хоорайның кудумчуларына «хороону» карнавал хевирге эрттирерин чурумчуткан. А 2011 чылдан эгелээш сарыг шажынның чаңчылдарын ыдыктап сагып, фестивальдың киржикчилери чыскаал-биле чорааш, бо үстүндө айтыканыыс ыдык черлерни хүн аайы-биле долганып, «хороо» ёзулалын ыяа-ла эрттирер апарган.

Фестивальдың маршрудун-

га хамаарыштыр алып болза, фестивальдың эртип турары шөлчүгөштен бүгү киржикчилер Тыва Республиканың үрер хөгжүм оркестринге үдөдип алгаш, чыскаал-биле үнер. Хөгжүм коллективи орукка чорааш, шажын ёзулалы «Цамны» күүседип, самнап-танцылаары бо ёзулалдың бир онзагай талазы.

Чадаананың Алдыы-Хүрээзинге келгеш, чыскаалды лама башкылар Үстүү-Хүрээге чедир баштап алгаш келир.

Бо байырлыг ёзулал июль 20-де 10 шакта эгелээр. Ол эртен «Мани хүртүзүнүн» ажыдышкыны база болур.

Фестивальдың эрттирикчилери мындыг чүүлду сагындырып турар. «Хороонуң» эртер оруу узун: изиг хүн адаа-биле 12 километр хемчээлди чадаг чыскаал-биле эртер. Бо ёзулалды күш-шыдал шылгалдазы кылдыр санаваз, кижилер бүрүзү бодунуң иштиги сагыш-сеткилин арыглап, хей-аът киришкенин бодалдарга чалгынналып, чүдүп, сүзүктөп чорааш, «хороо» ёзулалын эрттирер. Орукка ижип чоруур сугдан ап алырын сагындырып турар.

Бичии болгаш элээди оолдар хүрежи

БИЧИИ «ЭЗИРЛЕР, АРЗЫЛАҢНАР»

Чоокта чаа «Хүреш» стадионунга бичии болгаш элээди оолдар аразына Наадымга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы болуп эрткен. Ону ТР-ниң Баштыңы Шолбан Кара-оол чаптап көрүп келгеш, сес дугаар черге чедир хүрешкен мөгелерге аттарны болгаш тыва национал бөрттерни тывыскаан.

Эң бичии мөгелер аразына 5-тен 8-ки черге чедир Соруктуг Доржу (Чаа-Хөл), Сергек Сат (Каа-Хем), Шойгу Сарыглар (Кызыл кожуун) тилекчи болган. Сергек Чимит-Доржу, Аюу Соян (Улуг-Хем) үшкү-дөрткү черлерни үлөшкен. Очур Дөрбет (Кызыл) үжүрлөшкөш, «Чаш Эзир мөгө» деп атты алган. Кызыл кожуунун мөгези Мерген Монгуш шүглүп, «Чаш Арзылаң мөгө» атты алган.

2006-2007 чылда төрүттүнген мөгелер аразына 5-8-ки черни Кызыл кожуунун төлээзи Ай-Херел Билдинмаа, Эрзинден Самир Сарыглар, Кызылдан Доржу Даржаа, Өвүр кожуундан

Сонам Седен-оол алган. Улуг-Хем кожуундан Адыг-оол Куулар, Чөөн-Хемчиктен Ай-Хаан Самбай-оол үшкү-дөрткү черлерни алган. Өвүр кожуунун төлээзи Эртине Дондуп үжүрлөжип, «Чаш Эзир мөгө» деп атты, а Сүт-Хөлдүн бичии мөгези Айрат Ооржак шүүлгөш, «Чаш Арзылаң мөгө» атка төлөпиг болган.

2004-2005 чылда төрүттүнген оолдар аразына ийги черге төлөпиг болган Күдерек Кууларга «Бичии Эзир мөгө», а шүүлгөн мөгө Сайдаш Сержиккейге «Чаш Арзылаң мөгө» атты тывыскаан.

2003 чылдың мөгелеринин аразына арткан сес мөгеге база-ла тус-тус шаңналдарны, тыва бөрттерни тывыскалаан. Бо бөлүктүн элээди оолдарының аразына Өвүр кожуунун мөгези Сайын-Белек Доңгак үжүрлөшкөш, «Чаш Эзир мөгө» деп атты, а Кызыл хоорайның төлээзи 15 харлыг Болат Буянды шүүлгөш, «Чаш Арзылаң мөгө» деп атты чаалап алган.

Айдың ОНДАР,
бистиң корр.

Валерий КАРА-ООЛ

ТЫВА ЧОН ТӨӨГҮНҮҢ КӨРҮНЧҮҮНДЕ

(Уланчызы. Эгези №78-83 "Шында")

Буддизм тыва чоннуң салым-чолунга, оң үндөзүн культуразына, медресе-философиязына, амыдыралының ниити хоойлу-дүрүмүнө, аажы-чаңына канчаар-даа аажок улуг онзагай салдарлыг болганын демдегелес аргажок.

Буддизм өөредилиниң улуг салдарының ачызында Төп Азияның-даа, Мурнуу-чөөн Азияның-даа дыка хей чуртта-рынга, оң иштинде Тывага база сүзүглөп, чүдүлгө, шажын-биле холбашкан байлак чаа культура бүгү талазы сайзыраан.

Чүс-чүс чылдар дургузунда аңгы-аңгы чурттарга негтереп келгениниң түңнелинде буддизм чүгөш шажын эвес, а тускай эртем, өөредиг болуп сайзырап келгеш, делегейге онзагай сүзүктү, көрүштү, угаан-сарыылды, аажы-чаңчылды бодарадып тараткан болуп турар база амгы үеде делегей чергелиг шажын-чүдүлгө деп санадып турар.

Номчукчуларга билдингир, чедингир болзун дээн сорулга-биле Цин күрүнезинден эгелээш, 1960 чылдарга чедир сарыг-шажын – буддизмниң Тывага сайзырап негтерээш-кининге, кызагдалга таваржып турарына хамаарылгалыг эң кол болушкуннарның даңзызын, оларның болгулаан үлөрүниң удаа-дараазының аайы-биле айтып көргүстүвүс.

1) XVIII вектин ортан үезинден XX вектин эгезинге чедир Цин төрөзи Тывага хамаарыштыр эрге-чагырганың хей чадалыг чаа аргазын чогааткаш, Кыдаттың Цин төрөзиниң хаан чагыргазының политиказын чорудуп эгелээш. Цин чагыргазының үезиниң мурнунда моол уктуг Юань ызыгуурлуг хааннар буддизмни Тываның девискээринге күрүнө шажыны кылдыр чарлааш, бүгү чон ук өөредигни эки болгаш ханы кылдыр шингээдирин чедип алып сорулгалыг турган болза, Цин күрүнөзи сарыг шажынны тывалар ышкыш өскө күрүнелерге чагытыр хөңнү чок, хосталга ынак чоннарны чагырып, аайына кирип алырына «чепсек» кылдыр ажыглаарын кызыдып турганнар.

2) Цин үезинде амбын-ноян деп эрге-дужаалга томуйлаткаш, Тывага ажалдаар салым-чолдуг болган үш моол баштыңның ачызында буддизм шажыны, оң культуразы, дылы тыва чон аразына идепкейлиг негтерээш.

3) VII Богда Хаан Джеб-цун Дамба кудукту (хутухта) 1756 чылда Өргээ (Урга, амгы Улан-Батор) хоорайга буддизм

Сүзүк

ЧҮДҮЛГЕ-СҮЗҮК — КҮЧҮ-КҮЖҮВҮС

өөредилгезиниң цанид семинариязын ажиткан.

4) XVIII вектин ортан үезинде буддизм шажынын тыва аймактарның иштинден ары, өвүр оюннары бир дугаарында идепкейлиг шингээдип ап эгелээн болуп турар.

5) Моол уктуг Гомбожап амбын-ноянның башталгазының үезинде Тывага бир дугаар сарыг шажынның хүрээлери туттунуп эгелээш. 1772 чылда Эрзин хүрээзи туттунган.

6) Үш моол уктуг амбын-ноянның соонда ук эрге-дужаалга томуйлаткан бирги тыва уктуг амбын-ноян Оюн Дажы 1773 чылда Бүгү Тываның төвү Самагалдай кодага амбын-нояннарның кол эң улуг хүрээзин туттурган кижилер болуп турар.

7) Өргээ хоорайга саадап олурган Богда-Кегээниң чарлыы-биле Тываның сарыг шажынының сайзыралын Моолдун Сайын ноян аймактың улуг ламалары өршээп карактар болган. Ук чарлык Тываның амбын-нояннарының кол хүрээзи – Самагалдай хүрээзиниң ийи дугаар тудуунун үезинде үнгөн.

8) 1809 чылда Бээзи кожуунун бай-кара төрөл бөлүктүн хүрээзи туттунган.

9) 1811 чылда Чаа-Хөл хүрээзи туттунган.

10) 1815 чылда Тожунун Өгбен хүрээзи туттунган.

11) 1824 чылда Сарыг-Булун хүрээзи туттунган.

12) 1850 чылда Оюннар кожуунунга хамааржыр Эрзинниң Нарынга хүрээ туттунган.

13) 1857 чылда Хемчик кожуунун Көп-Сөөктүн хүрээзи туттунган.

14) 1873 чылда Даа кожуунун Алдыы-Хүрээзи туттунган.

15) 1905 чылда Үстүү-Хүрээниң төлөвилел-чуруун Кунтаң Римпоче эккелген.

16) 1907 чылда Даа кожуунга Ортаа-Алаак деп черге Үстүү деп адаттынар хүрээниң тудуу ук кожуунун баштыңы – хүн ноян эрге-дужаалдыг Монгуш Хайдып үгер-дааның удуртулгазы-биле доозулган.

17) Хүн ноян Монгуш Хайдып Үгер-Дааның акызы Ондар Чамзы чаа туткан Үстүү-Хүрээниң улуг ламазы кылдыр томуйлаткан.

18) 1911-1912 чылдарда Бүгү Моолдун баштыңы кылдыр VIII Богда кегээн Джебцун Дамба кудуктуну томуйлап чалараткан.

19) 1916 чылда Хертек Анандының удуртулгазы-биле Хемчик кожуунун Сукпак хүрээзи (Бай-Тайга) туттунган.

20) 1918-1919 чылдарның кайы-бирээзинде Буян-Бадыргының адазының думазы, Үстүү-Хүрээниң Камбы-ламазы Ондар Чамзы Камбы, думазының саналын езугаар, адмирал Колчак-биле ужурашкыш, Тываны Россияга бактаадып кирип алырының дугайында чугааны кылган.

21) 1922 чылда Дагылган (Каа-Хем) хүрээзи туттунган.

22) 1922 чылда Межегей (Танды) хүрээзи туттунган.

23) 1922 чылда Эртине-Булак (Танды) хүрээзи туттунган.

24) 1923 чылда Межегей (Танды) хүрээзи туттунган.

25) 1925 чылда Инек-Даа (Каа-Хем) хүрээзи туттунган.

26) 1925 чылда Таргат (Эрзин) хүрээзи туттунган.

27) 1924 чылда Монгуш Буян-Бадыргы Лопсаң-Чинмит ламаны тыва алфавит тургузар талазы биле даалганы берген.

28) 1926 чылда Чагытай хүрээзи туттунган.

29) 1926 чылда Байыр-Нун (Эрзин) хүрээзи туттунган.

30) 1926 чылда Сарыг-Булун (Барыин-Хемчик) хүрээзи туттунган.

31) 1921-ден 1930 чылдарга чедир Тыва Чазакка томуйлап, ажалдап турган оң барыс бүгү кижигүннери, даргалары хүрээ-хииттерге эртем-билиг чедип алган кижилер турганнар.

32) 1924 чылдың чайын Совет Чазактың Тывага турган элчин чериниң чөвүлөкчизи П. Медведев сарыг шажынның салдары чоннуң ажил-амыдыралына эвээжедириниң талазы-биле бир дугаар негелдени Танды Тыва Улус Чазактың мурнунга тургускан.

33) 1924 чылдың декабрьда Тываның Улустун революстун партиязының Төп комитеди сарыг шажынның байдалына болгаш оң Танды Тыва Улус күрүнөзине ажыктыг болуп болгудег сайзыралын экижидериниң айтырыгларын сайгарган. Ук хуралга 15 хүрээниң төлээлери болгаш чөвүлөкчи П. Медведев биле Революстун компартияның район бюрозунун секретары И.Чугунов база киришкеннер.

34) 1927 чылда Тыва Арат Республиканың Сайыттар Чөвүлелиниң хуралына сарыг шажынның ниитилелге салдарына, оң езу-байдалына хүрээлериң ажылын, лама башкыларның эртем-билигиниң деңгелине, оларның чурум-сагылгазына хамаарышкан нарын айтырыгларны сайгарып чугаалашканнар. Кол илеткелди Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Куулар Дондук кылган.

35) 1928 чылдың март 8-тин хүнүндө Кызылга Бүгү Тываның сарыг шажынының лама башкыларының Улуг Хуралы (съезд собор) болуп эрткен. Ук хуралга Тыва Чазактың улуг даргалары кижигүннери киришкен. Хуралга 33 лама ол үеде Тывага ажалдап турган хүрээлери тус-тузунда төлээлөп киришкеннер. Ук хурал Тываның сарыг шажынының болгаш ниитизи-биле Тываның чонунун салым-чолунга улуг өскерлишкенин кириген. Ол үеден эгелээш, чүдүлгө-сүзүглөдү хоруурунче, хүрээ-хиитти узуткаарынче, аңаа хамаарылгалыг кижилерниң эрге-хоойлузун казып, кызадап, хоруурунче угланган үзөл-бодалдың ора-созазы төрүттүнүп тургустунган.

36) 1928 чылда (?) Монгуш Лопсаң-Чинмит лама бөлүк тыва дылдың алфавидиниң бир дугаар төлөвилелин белеткеп, «Тыва араттың үндөзүн сөзүнүң үжүү» деп номун белеткээш. Ук номга капсырылга кылдыр оон орус болгаш моол дылга очулгазын база кылган турган.

(Уланчылыг).

РТКОММ ТЫВАДА КЕЛГЕН

СПУТНИК
БЕЗГРАНИЧНЫХ

Наадым бүдүүзүндө Тывага РТКОММ компаниясы калдап келген! Тываның курттакчылары спутникти интернеттин чаа марказын ажыглаар аргалыг апарган. Ол дээрге РТКОММ бөлүк компанияларның 2016 чылдың сентябрьда тургустунган чаа бренди — SenSat садыг марказыдыр. Ооң таарымчалыг хандырылганын дузазы-биле соталыг харылзаа, бажың офизи, видео харылзаа, социал четкилерже ирер, кино фильмнер көөр аргалыг апаар.

Июнь 12-де, найысылалда «Азимут-Эне-Сай» аалчылар бажыңга телекоммуникация-компания РТКОММ хуу бажыңга болгаш офистер-дүрген чоруур спутникти интернетти ажылдап кылыр SenSat садыг марказын (TM) республиканың массалыг информация чепсектеринин журна-теринге болгаш блогерлерге ыштырган. Аңаа журналистер гаш блогерлер SenSat садыг казын кожарының чуруму гаш ооң тарифтери база ону ырадыр сорулгалары-биле ышкан. Ол ышкаш РТКОММ-төлээлери ук операторнуң окка бурунгаар шимчээр ар-ры болгаш методтары-биле таныштырган.

РТКОММ Россияда спутник-харылзааларның мурнун-оруп турар, башкарыкчы, ааттыгана база шимченгир к компанияларга санатты-турар. Россияда спутник-изинде эң-не хөй адырлар-РТКОММ компаниясы сота-база телекоммуникациялыг-илзаа чедир сайыраваан шуут чок, чедери берге, кы девискээрлерни спутник-дүрген чоруур интернет-биле ырып турар. Корпоративтиг-илер тургузарыңа, ылаңгыя-ыраңгай, хөй салбырларлыг-н черлеринге спутниктиг ха-ааны ук компания хандырып-т. РТКОММ бөлүк компания-а клиентилерниң турум-езинге ажыктыг, оларның-пелин хандыраар компания-амааржыр.

«РТКОММ-Сибирь» акционер-иитилелдин чигине ди-ру Александр Заводчиков-ен Sat дээрге англи дылда-ation (сенсация) болгаш-те (спутник) деп сөстөрдөн-стунган дээрзин тайылбыр-«Бо ийи сөстү каттышты-солун медээ биле техно-г чаза булгап үнүүшкүн-ыв) дээн уткалыг. Спутник-а-диапазоннуң дузазы-спутниктиг интернеттиң-ни болгаш ажыглап болур

РТКОММ-нуң төлээлери.

аргалыының дугайында бодал-дарны ол сөстөр барымдаа-биле-бадыткап турар. TM SenSat-та «спутник» деп сөс ийи уткалыг — чаңгыс угда «амыдыралдың-эдеринчизи» база «космиктиг-аппарат» деп болур.

Александр Заводчиковтуң-чугаазы-биле алырга, TM SenSat-ты ажыглап турар ки-жилер дээрге — амгы үениң-сайыраңгай инфраструктуразы-чок черлерде база хоорай даш-тында чуртталга бажыңнарында-чурттап турар, төлээр арга-лыг, идепкейлиг чурттакчы чоң-дээрзин демдеглээш: «Бистиң-чуртта соталыг харылзаа-биле-хандыртанмаан, чедери-берге черлерлиг регионнар-ам-даа хөй. Ындыг турбуже-спутниктиг интернет ажыглаар-хереглекчилерлиг звээш квар-тираларлыг оран сава база хуу-тудуглар көвүдөп турар. Ооң-биле кады спутниктиг Ка-диа-пазон дузазы-биле интернет-ажыглап болур хандырылгас бар-дээрзи хереглекчилерге ам-даа-звээш билдингир. Бир-ле дугаар-SenSat чаа садыг марказын ры-нокке үндүрер сорулгавыстың-угланышкыны болгу дег хөй-клиентилерни хаара тырттары-база хуу бажыңнарга спутниктиг-дүрген интернетти кожарының-ни болгаш ажыглап болур

медээлээри-дир» — деп тайыл-бырлаан.

TM SenSat спутниктиг дүрген-чоруур интернетти «Экспресс-AM-5», «Экспресс AM-6», «АМУ-1» космиктиг аппараттарның-шып алган бүгү девискээринде-чөпшээрэн.

Тыва Республиканың де-вис-кээринге спутниктиг дүрген-чоруур интернетке коштунар ажыл-дарны Кызылда официалдыг-дилер «ИНКОМСВЯЗЬ» КХН-чорудуп турар.

«ИНКОМСВЯЗЬ» КХН-ниң-директору Салгал Сат жур-налистерге чугула тарифтер-ни таныштырган: «Дериг-хе-рекселди садып алыр өртээ — 35500 рубльден өрү. Ону-айда 850 рубльге хөлезилеп-ап база болур. Айда төлевири-670 рубль (45 Мбит/с скорость). Ол ышкаш 2018 чылдың июнь-14-тен сентябрь 10-га чедир-баштайгы абонентилерге дериг-херегселдин бүдүн комплекти-зин 20 000 рубльге садып алыр-арганы берип турар».

Бистиң регионга SenSat са-дыг марказының келир үеде-кедизиниң дугайында Салгал-Леонидович чугаалап тура: «Ол дугайында билипкеш-ле, бо интернетке коштунуп ал-ган бирги клиентилеривис бар. Бир-ле дугаар хуу бажыңнарга спутниктиг-дүрген интернетти кожарының-ни болгаш ажыглап болур

даштында бажыңнарыңа элек-троннуң почтаның база социал-четкилерниң аргаларың ажыглап-эглээң. Ийиги бөлүктө — хуу-сайгарлыкчылар, оларга чедери-берге, сайыраңгай инфраструк-тура чок, ыраккы кожууннарга-бодунуң ажил-агыйын чору-дарыңа эптиг. Ол дугайында-чамдык черлерде ам-даа эки-билбес-даа болза, SenSat спут-никтиг интернетти хандырылгас-зын чорударыңа бистиң ажылы-выста өзүлдө бар».

SenSat интернеттиң дериг-херекселин кожарыңа хереглек-чилер боттары азы официалдыг-дилерлер таварыштыр кожуп-бээр.

РТКОММ-нуң төлээлери-SenSat марказының спутник-интернедин кожар дериг-херек-селди (спутник таваан) канчаар-тургузарын журналистерге-көргүскөн. Ынчангаш Тывага-бир дугаар SenSat интернеттиң-төгери таваан найысылалда

«Азимут-Эне-Сай» аалчылар-бажыңының девискээринге тур-гускан деп болур.

Амгы үеде кижи төрөлгөтен-үзүктөл чок харылзаа чок амы-дырап шыдаас болгай. Харыл-заа «амыдырал» деп сөс-биле-деңежир. Үзүктөл чок харылзаа-дээрге-ле төлөпиг чуртталга-дыр. Спутникке хамаарылгалыг-бүгү-ле чүүлдер дээрге-ле — РТКОММ-дур. Ол Россияның бүгү-девискээрин 100 хуу шыва ала-берген. Тыва бо компанияның 12-дугаар региону бооп турар. Бо-чылдың март айда Саха Якутия-республиканың 140 школала-рыңа РФ-тиң өөредилге база ин-форматизация болгаш харылзаа-яамыларының деткимчези-биле-ук компанияның дүрген чоруур-спутниктиг интернедин кошкан, ам ол арктиктиг школаларның-өөреникчилери дүрген болгаш-үзүктөл чок интернетти ажы-лап турар. Ынчап кээрге, Ты-вага SenSat интернетти бичии-сумуларга, харын-даа малчын-одарларга тургузуп болурунун-аргазы бар дээрзин РТКОММ-компаниясы бадыткап турар. Ол-ышкаш социал төлөвилелдерге-киржир күзелин база илере-дип, ол дээрге-ле оларның кол-хүлээлгези-дир дээрзин Алек-сандр Заводчиков дыңнаткан.

SenSat интернеттиң дуга-йында долузу-биле билип алыр-да база ынаар коштунарда, Кызыл хоорайда, Кочетов кудум-чузунда 53 дугаар бажыңда «ИН-КОМСВЯЗЬ» КХН-ниң офизинче-баргаш азы <http://www.sensat.ru/> деп сайтче киреш, чагыгны-кирип болур.

Алдынай СОЯН.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Солаңгы Сат журналистерге интернет кожарын тайылбырлап турары.

Спутниктиг интернет — малчын турлагларда.

Дүвүренчиг байдал

ХӨЙ КИЖИ ХОРАННАНГАН

Тывада халдавырлыг аарыглар эмнелгезинче июль 12-ден 17-ге чедир 4 хардан 69 харлыг 92 кижинин-баары хораннагаш, кирген. Оларның 50-ин эмнелгеже чыттырыпкан, арткаанарын амбулаторлуг эмнеп турар. Хораннанып аараан улустуң аразында 17 бичии уруг бар болган. Оларның байдалы аар эвес, мүн-не чүгээр, эттинип турарлар.

Массалыг хораннанышкын болган дугайында баштайгы медээ келирге-ле, Росхергелел албанының Тывада эргелели эпидемиологтук истел-

гени эгелээн. Ооң баштайгы түңнелдеринден билдингени чүл дизе, хөй кижилер Арбат шөлүндө «Шаурма» деп чемненилге черинден чем садып чип турган болган. Улус хораннаган ол черни хагган болгаш протокол тургускаш, административтиг херекти оттуруп, Кызыл хоорай судунче кириген. Росхергелел албанының Тывада эргелели база хораннаган кижилерге моральдыг болгаш материалдыг когаралды эгидериниң талазы-биле хоойлу ёзугаар судче негелделерни белеткеп кириген.

Баштайгы хонукта эмчиге 4 кижиге келген, дараазында хүнде – 15, үш дугаар хүнде 20

кижиге келген. Олар Кызылдың, Бии-Хемниң, Таңдының, Тере-Хөл кожуунуң база Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурунун чурттакчылары. Эпидемиологтук истелге үезинде лабораторлуг шинчилелдерден илерээни чүл дээрге, «Шаурма» деп чемненилге черинден сальмонелла тывылган, ооң бир ажилдакчызы шигелла ДНК-лыг болган. Хораннаган улус бо хүнге чедир эмчиге кээп турар.

Инфекцияның тывылган дөзү – дагаа эдйинде база шын бүдүрүлгеге кылдырмаан, чиг дагаа чуургалары ажыглан чечоктук соус. Росхергелел албанының Тывада эргелели

административтиг протоколу-биле 3,5 тонна дагаа эдйин сайгарарын хораан, документилери чок продуктуларга хоруушкун кылдырган.

«Шаурма» деп чемненилге чери Арбат шөлүнге 2018 чылдың июнь 25-тен ажылдап эгелээн, ооң ээзи Сайёдов Россияның хоойлужудулгазын хажыдып, сайгарлыкчы ажылын эгелээниң дугайында Росхергелел албанының Тывада эргелелинге дыңнатпаан. Эпидемиологтук истелге үезинде илерээни: ол «Шаурма» деп чемненилге чериниң алды ажилдакчызының чүгүле ийизинде эмчи-санитар дептер бар болган. Ол черниң ажилдакчыларга болгаш келген улуска кирер эжи чыгыс, ол СанПиН негелделеринге дүүшпес. Санитар байдалы ба-

гай, чиг продуктулар берболгаш белең продуктун черлери аңгылатты. Чиг продуктулар шыгжаноология сагыттырмай. Туалет болгаш хол чүчөк. Дүрген үрелер продукту шыгжаар соодукчу витүрелик турган.

Эпидемиологтук истелге үезинде «Шаурма» деп чемненилге чериниң продукту садып ап турган черлери – Воронеж облазынче, сая Республикаже, Краснояр крайже информастыг ларны чоруткан. Инфекция дөзү бүдүрүкчүлүктен турган чадапчок деп каразы. Массалыг хораннаныш фактызынга хамаарышты куратура, ФСБ, ИХЯ органдары истелгени чорудуп турар.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Визитория
детский реабилитационный центр

Московский МРТ центр

Так же у нас вы можете:

Посетить бассейн, физио кабинет, сделать справку на: права, работу, санитарную книжку, справку в школу, ВУЗ.

Большой перечень стоматологических процедур:

лечение, протезирование, хирургия, чистка.

Консультация взрослых и детских специалистов:

лор, эндокринолог, педиатр, невролог, гинеколог, психолог, косметолог.

Все виды анализов крови в экспертной лаборатории ИКМ.

ТОТАЛЬНОЕ СНИЖЕНИЕ ЦЕН на ВСЕ МРТ 1700 руб.

Звоните и записывайтесь прямо сейчас!

г. Минусинск переулок Ботанический 1 тел.: 8(391-32)450-03

Имеются противопоказания, необходима консультация специалиста

«Тываполиграф КХН»

Офис өрээлдерин арендага дужаап турар.
Тел. 8(39422)3-04-71, 3-04-47.

КУПЛЮ АВТО

по выгодной цене.
Тел. 8-923-385-7007

РЕКЛАМА

в газете «ШЫН»
8(39422)2-18-10
89235522070,
89293589721

Вашу рекламу прочтет в Тува на страницах газет «ШЫН».

«ШЫН» – газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.) по городу и за Саяны. Грузчики. Тел. 8-905920-2290 Андрей

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино» (3 т., будка) по городу и за пределы. Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618, 8-983-593-4967

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т., 25 куб.м. Межгород; 1,5 т. по городу Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802, 8-983-368-5054

Бригада «Авырал». СТРОИМ ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт, гипсокартон, панели, ламинат, заливаем фундаменты. Качественно, в срок. Оплата по договоренности. Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-5748

БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН 316171900058300 Работаю круглый

год 8-913-356-7502 Кредитование через АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»

ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и районам. Грузчики. Тел. 8-929-316-4271

КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом состоянии, после ДТП, проблемные, неисправные. Viber, Whatsapp 8-913-445-3999

КУПЛЮ ДОРОГО СТАРИННЫЕ: буддийские фигуры, восточный антиквариат, вазы, иконы и картины от 50 тыс. руб. Тел. 8-920-075-40-40 (antikvariat22@mail.ru)

КХН Кызылдың чер өрүмнээр компаниязы КУДУКТАРЫН КАЗЫП КЫЛЫП ТУРАП. Кожууннарже үнүп турар. Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005 ОГРН 311171925600012

Набираю группу монгольского языка. Тел. 8-923-543-9383

СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Полевая, 6. Тел. 8-923-552-3932

ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гравировка портретов, фотокартин, установка. Правый берег, пер. Саянский, 23. Тел. 8-913-359-9494, 8-923-380-9494

ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капиталка, доска, заборная, прожилыны. Доставка. Кредит Русфинанс Банк Тел. 8-923-383-1575 ОГРН 307246831700175

ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИМЕНТЕ комплектация на дома, бани, гаражи (стены наружные и внутренние, лаги, пол, потолок, крыша): по индивидуальным размерам. Доставка в город бесплатно. Адрес:

Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы. Тел. 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.

ПРОДАМ самоблагоустроенный теплый бревенчатый дом в бл. Каа-Хеме г. Кызыл. Имеется времянка 3х6 жилая теплая, ухоженная баня, огород, сарай, угольник, вода в доме. Все в собственности. Стоимость... Торг. Без посредников. Тел. 8-913-353-3166

Малчыннар турлагларына СУГ КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып турар. Тел. 8(39422) 5-10-30, 8913-444-44-05

Балгазынга ажылдап, чурттаар күзелдиг эмчилер болгаш башкыларга база кижизиг өг-бүлөгө бажың ээлекселер тур мен. Ай санында свет өрттөн төлөп турар. Харылзажыр телефону: 8-923-269-6473, 8-901-019-6397, 8-923-261-0477.

Бетон, тууйбу, пиломатериал, центик дээрбектери, ФБС блок, коопшпалар садып турар. Тел. 83942240572, 89232619924.

Хуу чуртталга бажыңы тураларыңа ЧЕР УЧАСТОКТА садып турар. Тел. 8(39422) 5-00-52, 8923-669-

ХОЙ ДУГУН улуг өртөккө хүлээ турар Мира 13. ГОРПО База чанында 9 дугаарлыг газель сөөлгү доктаамы. Тел. 8-923-540-5491

ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, дуруттары) эки өртөккө садып турар бис. Тел. 8-913-343-6677.

48 размерлиг, эки байдалдыг хөй жөн улус идик-хевин садып мен. Шуптузунун өрттээ 500руб. 8-913-350-4202

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 354

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яманызы.

Кол редактор А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35. Кол редакторнун оралакчызы Д.С. Монгуш – 2-17-91. Секретарь В.М. Чакар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет, А.А. Лагзы) – 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян). Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.-Б. Түлүш).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр. счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албаннун Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээ. Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның 4 торларының бодалдары редакцияның туружуби дүүшпөй барып болур. Айтыглан саннары болт өскө-даа фактылары, дыңнадыгы дээш автор боттары харылзаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530, организацияларга – 31730 Солун неделяда үш катал үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номериң парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 18.00 Солун келбей барганда, 3-14-94 телефонне доктаа.